

ҚАЗАҚ ЭТНОЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бүгінгі таңда лингвистика ғылымының зерттеу бағыты, әдіс-тәсілдері жан-жақты даму үстінде. Жан-жақты деуіміздің себебі де түсінікті. Өйткені қазір лингвистика ғылымының басқа көптеген ғылым салаларымен интеграциялану үдерісі жүруде. Бұл үдеріс қазақ тіл білімінен де көрініс беріп жатыр. Осыған орай бұл шағын мақаламызда бүгінгі күндегі жаңа ғылыми бағыттардың бір саласы – этнолингвистиканың қазақ тіл білімінде қалыптасуындағы өзіндік ерекшеліктерін сөз етуді мақсат тұттық. Копыленко этнолингвистиканың негізін түркілердің баға жетпес жәдігері – М.Қашқари еңбегінен іздесе, орыс этнолингвистикасының негізін салушы Н.И.Толстой этнолингвистикалық пайымдаулар И.Г.Гердер (XVIII) және В.Гумбольдт (XIX басы) еңбектерінде кездеседі деп есептейді. Бұл сала екі түрлі бағыт негізінде қалыптасты: оның бірі – еуропалық этнолингвистика болса, екіншісі – американдық этнолингвистика. Екі құрлықта болса да, шамамен бір уақытта пайда болған бұл екі мектептің ортақ тұсы – тіл проблемасын халықтың мәдениетімен, рухани өмірімен байланысты қарастыру, В. фон Гумбольдттың дүниені тану кезіндегі тілдің рөлі туралы ілімін ұстану болып табылды. Еуропалық этнолингвистиканың басында В.Гумбольдттың теориялық принциптерін қолдаушы «жаңа гумбольдтшылдық» философиялық мектебінің өкілдері тұрды. Осы мектептің негізін салушылардың бірі – Йоханн Лео Вайсгербер «Неміс тілінің күші туралы» атты төрт томдық кітабының «Неміс тілінің дүниетанымды туралы» (1950) томында В. фон Гумбольдттың адам және оның лексикасында ерекше ұлттық дүниетанымды белгілейтін сыртқы әлем аралығындағы тіл туралы көзқарасын жетілдіре отырып, этнолингвистикалық ой-тұжырымдарын келтіреді. Сол себептен Л.Вайсгербер ең алдымен тек идеологиялық тұрғыда шешетін «тіл мен ұлт» мәселесін қарастырды [1, 114-124 бб.]. Ал американдық этнолингвистика мектебінің көш басында этнограф, әрі тілтанушы ғалым Франц Боас, антропологиялық лингвистиканың негізін салушы ғалым Эдуард Сепир және алдыңғылардың идеясын әрі қарай дамытқан Бенджамин Ли Уорф тұрды. Бұл мектепті жаңа гумбольдтшылдық бағытының американдық нұсқасы негізінде қарастыруға болады. Алайда ол гумбольдтшылдық дәстүрден тыс құрылып, үндістер тайпаларының тілін және олардың өмір-салты мен мәдениетін өзара байланыстыра зерттеу арқылы қалыптасты. Американдық этнолингвистиканың негізгі бағыты – «тіл және мәдениет» проблемасы және (Уорф тұжырымы бойынша) ортаеуропалық стандартты тілдер (ағылшын, француз, неміс тілдері) мен американдық үндістердің тілін салыстыра

зерттеу. Жиырма жылдай уақыт өткен соң Ф.Боас пен Э.Сепирдің идеяларын жалғастыра отырып, ары қарай дамытқан Б.Уорф болды. Оның пікірінше әр тілдің өзіне тән метафизикасы болады, үндістердің хопи тайпасының тіліндегі ұғымдар, ішкі грамматикалық бірліктер ортаеуропалық стандартты тілдердегі ұғымдармен, грамматикалық бірліктермен ұқсас келеді және алғашқылардың дүниеге көзқарасы, метафизикасы еуропалық тілдерден өзгешелігі бар [2, 157-201 бб.]. Ресейде Кеңес өкіметінің кезеңінен бастап дамыған этнолингвистика ғылымында этимологиялық және диалектологиялық мақсатты ұстанған екі бағыт орын алды. В.В.Иванов пен В.Н.Топоровтар бастаған алғашқы топ славян тілдерінің мифтік сипаттағы сөздері мен мәдени лексикасын онтологиялық, космологиялық және әлеуметтік көріністе қарастырса, екінші бағытты дамытқан Толстой және оның шәкірттері ең бірінші кезекке мәдениет, салт-жоралары, әдет-ғұрыптық лексикаларын зерттеуде олардың ареалды мәселелеріне, мәдени феномендерінің диалектологиясына, географиялық аспектісіне көңіл бөлу проблемасын қойды. Тілтанушы ғалым Н.И.Толстойдың пікірінше, этнолингвистика зерттеушіні тіл мен рухани мәдениет, тіл мен ұлттық менталитет, тіл мен халық өнері және олардың өзара байланыстылығына назар аудартатын тіл білімінің бір саласы [3, 182 б.]. Қазақ тіл білімінде этнолингвистикалық бағыт XX ғасырдың 85 жылдарынан, яғни Ә.Қайдардың этнолингвистика теориясына қатысты жазған алғашқы мақаласынан басталады. Сондай-ақ, қазақ этнолингвистикасының табиғатын қарастыру тұрғысында Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Р.Сыздық, Н.Уәли, Ж.Манкеева, Б.Қалиұлы, А.Салқынбай, Г.Смағұлова, Р.Шойбеков т.б. ғалымдардың жекелеген арнайы еңбектерін атауға болады. Қарап отырсақ, жоғарыда аталған этнолингвистикалық мектептердің қарастыратын мәселесі бір болғанымен, олардың зерттеу нысанында, әдіс-тәсілдерінде, ұстанатын принциптерінде өзіндік ерекшеліктері байқалады. Ал қазақ тіл білімін сөз еткенде, әрине, біз академик Ә.Қайдар қалыптастырған қазақ этнолингвистикалық мектебін, оның өзіндік сипатын, зерттеу принциптерін айтамыз. Ғалым және оның шәкірттері қарастырып келе жатқан этнолингвистикалық зерттеулер ең алдымен «тіл әлеміне» арналады да, тіл білімінен тыс этнология, мәдениеттану, тарих т.б. сияқты салалар қосымша зерттеу ретінде байланысады. Академик ғалым қазақ этнолингвистикасының бір ерекшелігін: «Қазақ этнолингвистикасы қазақ тілінің лексикалық байлығын мүмкін болғанша (жетер жеріне жеткізе) түгел қамтып, індетте зерттеуді мақсат етеді. Тіл әлеміндегі этнос бейнесін тек лексика қорының жиі қолданылатын «үстіңгі қабатындағы» мағыналық бірліктер негізінде ғана емес, сонымен қатар оның төменгі қабаттарына, қойнау-қолаттарында тұнып жатқан (бүгінде сирек қолданылатын) сөз маржандары арқылы да жаңғыртуға тырысады» [4, 16-17 бб.]. Ә.Қайдар қазақ этнолингвистикасының бүгінгі күндегі өзіндік ерекшеліктері ретінде алдымен оның ұлтымыздың

бейнесін, өзіндік болмысын толық та түбегейлі түрде тек оның тіл байлығы – «тіл әлемі» арқылы ғана жан-жақты танып-білуге болатындығын айтады. Сондай-ақ, қазақ этнолингвистикасы алдына қойған мақсатқа жету үшін этнос тіліне қатысты көптеген қоғамдық пәндермен де, лингвистика салаларымен де байланыса отырып, өзіндік үрдісі мен принципін сақтаушы әмбебап ғылым деп санайды. Ғалымның қазақ тіліндегі этнолингвистикалық деректерді зерттеуде ұсынған «індете зерттеу» тәсілі арқылы лексикалық қорымыздың жиі қолданылатын мағыналық бірліктерін ғана емес, сонымен бірге бүгінде сирек қолданылатын сөздердің мәнін ашуды мақсат етеді.

Қазақ этнолингвистикасының тағы бір принципі ретінде Ә.Қайдар «лексикалық байлықтың мазмұны мен мән-мағынасын этностық таным тұрғысынан толық ашу, этнос болмысына қатысты бағалы мағлұматтар мен құнды деректерді түгел сөйлету, тілдің өзіне тән бояу-нақышымен бейнелі де көркем түрде суреттеуді» [4]. ұсынады. Сонымен қатар этнолингвистикалық зерттеулерде тұрақты да бірізділікпен қолдану әдіс-тәсілдерінің бірі және ең тиімді тетігі ретінде – жүйелілік принципін ұсынады. Ерекше атап өтетін нәрсе қазақ тіл ғылымында этнолингвистиканың негізін салушы Ә.Қайдардың үлкен идеографиялық классификациясы («Адам», «Қоғам», «Табиғат») негізінде жасалып жатқан, бүгінде «Қазақ қандай халық» деген монографиясы мен 1-томы («Адам») жарық көрген «Қазақтар: ана тілі әлемінде» атты үш томдық этнолингвистикалық сөздігінің, осы бағытта зерттеліп қорғалған диссертациялардың (Ж.Манкеева, С.Сәтенова, Б.Уызбаева, С.Сейітова, Қ.Ғабитханұлы, Б.Сағын т.б.) және тағы басқа жүргізіліп жатқан ғылыми зерттеулердің болашақ ұрпақ үшін маңызы зор. Қазақ тілінің барша лексика-фразеологиялық-паремиологиялық байлығын мүмкін болғанынша түгел қамтып, мағына-мәніне, қолданысына түсініктеме беретін, жүздеген тақырыптардан тұратын бірліктерді жинақтап, жүйелеп беру – «Қазақтар: ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздіктің мақсатына кіреді. Бұл қазақ этносының басқа түркі т.б. этностардан көптеген (тәрбиесі, ділі, тілі, діні жағынан) ерекшелігінің барлығын, түпкі мақсатқа тез жетудің ең оңтайлы жолы екендігін сипаттайтын приоритеттеріміздің бірегейі болып саналады. Бұл еңбек өзінің өзектілігімен де, ғылыми-практикалық мәнімен де қазақ тіл біліміндегі, тіпті қоғамдық ғылымдар саласындағы күрделі жұмыстардың санатына жатады. Этнолингвистикалық сөздікте адам өзіне қажетті сөздерді оның мағына, түсінігі арқылы іздеп, ол жататын тақырыптық топтардың жүйесінен тез тауып, сол сөзді қоршаған контекст арқылы оған қатысты басқа да мағлұматтармен таныса алады. Ал кез келген білгің келген ұғым-түсінікті әдеттегі әліпбилік сөздіктерден іздеп табу үшін ең алдымен сол сөздің өзін (жазылуын, айтылуын) білуің керек. Олай болмаған жағдайда сөздікті бастан-аяқ түгел ақтарып, әрбір сөздің мағынасын оқып барып іздеген сөзінді табуың мүмкін. Сонымен, тіл

біліміндегі этнолингвистиканың жеке сала ретінде қалыптасып, жылдан-жылға жетіліп ғылымда табан тіреп орныққанына көптеген ғалымдардың еңбегі сіңді. Олар этнолингвистиканы әр қырынан қарастырып, өзінше зерттеп, оның өзіндік зерттеу бағытын айқындап берді. Бұл саладағы ұлтаралық, әрі тіларалық проблемалардың жаңаша сипатын сөзге тиек ету көптеген жылдардың еншісінде және осылардың барлығы да қазақ этнолингвистикасына да қатысты деп айтуға болады.

Әдебиеттер:

Вайсгербер Й.Л. Язык и философия // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1993. – № 2 (март-апрель). – С. 114-124.

Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку /Перевод Л.Н. Натан, Е.С.Турковой/ // Языки как образ мира. – М.: ООО Издательство АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 568 с.

Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. (Язык и этнос) /Отв. редактор Н.И.Толстой/. Сборник научных трудов. – Л.: Наука, 1983. – 252 с.

Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

Ozet

Bu makalede Kazak etnolinvistik özellikleri ele alınmıştır.

Resume

The article deals with the Kazakh ethnolinguistic propertyies.

Қ.Т. МҰХАМАДИ

ф.ғ.к., доцент, С. Демирел ат.
университет, Алматы қ.

ЕСІМ АНАЛИТИКАЛЫҚ ТҰЛҒАЛАРЫНЫҢ ТІЛДЕГІ БАСҚА ҚҰБЫЛЫСТАРДАН АЙЫРМАСЫ

Есім аналитикалық тұлғаларының теориялық сипатын толық ашу үшін оның басқа тілдік құбылыстардан несімен ерекшеленетіндігін дәлелдеу қажет.

Мәселен, есім аналитикалық тұлғалары мен сөз тіркесінің ұқсастықтары да, айырмашылықтары да бар. Олардың айырым-белгілерін тиянақтаудың артықтығы жоқ. Есім аналитикалық тұлғалары мен сөз тіркестерінің сәйкес жақтары: екеуі де, біріншіден, тілде дайын тұрған бірліктер емес, сөйлеу кезінде белгілі бір үлгі бойынша жасалады.

Екіншіден, олар кем дегенде екі сыңардан тұрады.